

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Дорошенко

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ

(Підготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка)

Історик, публіцист і громадському діячеві Д. І. Дорошенку (1882—1951) належить одне з чільних місць серед українських учених і письменників, доробок яких після довгих десятиліть заборони і забуття нарешті повертається на Батьківщину. Активний учасник визвольних змагань 1917—1918 рр. (член Центральної Ради та її повноважний представник на Чернігівщині, міністр закордонних справ в уряді гетьмана П. Скоропадського), він після встановлення більшовицької влади виїхав за кордон і доклав чимало зусиль для створення мережі наукових та культурно-освітніх осередків української еміграції в Європі та Північній Америці.

На початку ХХ ст. Д. І. Дорошенко брав активну участь в історико-краєзнавчому русі в Україні.¹ Його перу належить низка науково-популярних праць з історії окремих регіонів: «З минулого Катеринославщини (Коротка історія краю та його заселення)» (1913), «Коротенька історія Чернігівщини» (1918), «По рідному краю» (1919). Принагідно зауважимо, що останній збірник, присвячений історико-культурним «гніздам» старої України, згодом було перевидано 1930 р. у Львові й 1956 р. — у Нью-Йорку. До цієї книги Д. І. Дорошенко включив і написаний ще у 1911 р. нарис про Новгород-Сіверський. Тісно пов'язаний з Чернігівщиною, Д. І. Дорошенко був добре обізнаний історією «столиці сіверської України». У листі до відомого українського історика О. П. Оглобліна, він, зокрема, писав: «Дорошенків хутір — моє рідне гніздо — лежить хоч у Глухівському повіті, але на самій межі Новгород-Сіверського, так що частина поля й всі городи вже в Новгородсів. повіті. Хоч я родився у Вільні, де служив мій батько, але дитячі роки я провів на хуторі й потім, учившись у гімназії у Вільні, я кожне літо приїздив на хутір і об'їздив тоді пасіки мого діда, а потім дядька, які всі стояли в Новгородсів. пов., так що я буквально з'їздив усю лівобережну сторону повіту й знаю кожне в тій стороні село. А самий «Новгородок», чи просто «город», як у нас звали, це був для нашої родини в усіх смислах осередок: у гімназії вчився мій дід, учень випуска 1820 року, мій батько і його шість братів, і перше місто, яке я свідомо побачив (бо з Вільна вивезли мене малим), був цей самий «город», і його чудова панорама з-за Десни й досі стоїть у моїй

¹ Див.: Коваленко О. Б. Участь Д. І. Дорошенка у краєзнавчому русі на Україні на початку ХХ ст. // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»: Тези доповідей та повідомлень. — Київ — Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 67—68; Він же Д. І. Дорошенко як історик Чернігівщини // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. — Чернівці, 1991. — С. 43—46.

уві: я вперше побачив її в 1889 році, й потім не раз милувався нею аж до р. 1905, коли востаннє побував у Новгородку. А скільки спогадів наслухався я про Новгородок, про його гімназію, про вчителів і вихованців! Між інш. К. Д. Ушинський був нашим родичем і хрещеним батьком мого батька; я й досі ношу золотий годинник, подарований ним моїму батькові, — одинока пам'ятка минулого, що я її вивіз на еміграцію!»²

Загалом нарис побудований на протиставленні славного минулого Новгород-Сіверського і його провінційного, справді патріархального буття на початку ХХ ст. Створений Д. І. Дорошенком буквально на кількох сторінках тексту **образ міста**, що полишилось осторонь бурхливих подій і торгівельних магістралей, але завдяки цьому зберегло самобутність і численні пам'ятки старовини, сповнений широкого співчуття і симпатії. Деякі факти, наведені Д. І. Дорошенком, потребують бодай стислих коментарів. Останній бій козаків з поляками неподалік від Новгород-Сіверського під Пироговкою стався на початку 1664 р. Опісля цього польське військо більше ніколи не з'являлося на Лівобережній Україні. Першопечатки уславленої Новгород-Сіверської гімназії Д. І. Дорошенко за усталеною традицією пов'язує з діяльністю головного народного училища кінця ХVІІІ ст. Згадана автором «невеличка книжечка» М. Рклицького побачила світ у Чернігові 1898 р. під назвою «Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее».

Текст нарису Д. І. Дорошенка подається за виданням 1919 р. без будь-яких скорочень із збереженням усіх мовних та стилістичних особливостей оригіналу.

Труби трубять вь Новеграде,
стоять стязи вь Путивле, Игорь ждеть
мила брата Всеволода...

Слово о полку Игоря.

Маленький пароход уже цілу добу посувається вгору Десною од ст. Макошино, літаво-роменської залізниці. Помалу наближаємось до столиці сіверської України, до старого Новгород-Сіверська. Уже скільки десятків верст ідемо під височенним правим берегом, на якому малювичко розкинулись білі хатки сіл і хуторів. Ще ранком проминули Вишеньки з пишним палацом Румянцева-Задунайського; Мезин, що вславився тепер на весь світ, відколи професор Хв. Вовк одкрив тут останки людського житла палеолітичної доби — старо-камяного віку; Дехтерівку, де була головна квартира Карла ХІІ після злучення з козаками Мазепи; Пироговку, де в-останнє билися козаки з поляками на лівому березі... все місця з голосним історичним іменням!

Нарешті показався і сам Новгородок, як його звуть околицьні селяне. Панорама Новгородка здалеку, з-за Десни зовсім нагадує Київ високими горами, величними церквами, зеленню садів і гаїв. Але як тільки ви підійметесь крутою вуличкою вгору, всяка ілюзія щезає: перед вами самий звичайний, бідний повітовий город, у якому немощні вулиці, маленькі хатки, а кожна нова людина звертає на себе увагу всіх перехожих.

Город убогий, торгівлі ніякої, ні фабрик, ні заводів, як що не рахувати казенного горільчаного, костопальні та ще двох-трьох дрібненьких заводів. Тоді, як інші городи виростають, розвиваються, Новгород-Сіверський застиг на одному місці. Таким я знаю його вже двадцять

² Оглоблин О. З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина // Український історик. — 1965. — № 3—4. — С. 85.

років. Не оживила його й залізниця, проведена кілька років тому з півночі од Новозибкова.

На всьому лежить печать якоїсь тихої патріархальности. На вулиці з вами здоровкаються незнайомі люде, як у селі. Взагалі на тих широких улицах порожньо і безлюдно. По крамницях сидять сонні купці, і коли зайдеш до якої-небудь крамниці, то радіють, здається, не стільки покупцеві, скільки взагалі свіжій людині, з якою можна побалакати про це, про те. Не встиг я розташуватись в убогій кімнаті «заїздного дому», як до мене у вікно з вулиці заглянула ярмулка «мішуриса», а зараз по тому з'явився і він сам, питаючи, чи нема яких доручень... Слідом за ним прийшов палиросник; коли я виходив з дому, знов якась убога постать предложила свої послуги — провести на почту, до крамниць...

Міщанство Новгород-Сіверська — особливо жидівське — дуже вбоге. Сама голода. Та й з чого прожити усім тим мешканцям нового гетто, що туляться по кілька родин в одній халупці по нагірних вулицях і провулках, з чого їм вижити тут, де так дешева людська праця, та й нема до чого її приложити? Голий біля голого мало чим поживиться.

Коли Новгород-Сіверський з рангу генерал-губернаторства й намісництва спустивсь зразу на шабель повітового міста, то в його од старого величчя, окрім собору й монастиря, зосталась тільки гімназія, заснована ще 1783 року. З того часу Новгород жив цією гімназією, її інтересами; його добробут, його надії й радощі були тісно звязані з долею гімназії. На головній вулиці, прикрашеній мурованою «брамою» (з часів переїзду Катерини II), серед безконечних пустирів і скромних деревляних будиночків, повстала довгаста кам'яниця на два поверхи, казенного жовтого з білим коліру. До цієї кам'яниці звозило дітей українське панство з північної частини колишньої Гетьманщини, для котрої новгород-сіверська гімназія була тим, чим для півдня був ніжниський лицей князя Безбородька. Кілька поколінь старшинських нащадків здобуло освіту в цій гімназії, а город цілих сто років оживав в осени, з приїздом «паничів», і замірав на літо, коли вони роз'їздилися. По гімназичному дзвінку, що скликав школярів, у городі рахували час.

До історії нашої культури новгород-сіверська гімназія вписала своє ім'я тим, що у ній вчилися: Михайло Максимович, Панько Куліш, Михайло Чалий (біограф Шевченка), Кость Ушинський і кілька менш видатних діячів. У 60-ті роки гімназія була якийсь час певним осередком українського руху. Тоді вчителював тут Метлинський (брат професора Амвросія Метлинського), Лоначевський; в актовій залі гімназії уряжались українські спектаклі й концерти. Хором керував Опанас Маркович, що служив тоді в Новгородку в акцизі. Серед молоді жваво розходились українські книжки й метелики.

Та все минає на світі. Кругом поодкривались середні школи; Новгородок, який обминали залізниці, опинився в глухому закутку. Число учнів гімназії почало меншати. Місце дворянських дітей заступили «разночинці». Замість 600 учнів, як рахувалося їхнє число ще в половині минулого століття, стало 200—250. Гімназія зробилась притулком усіх вигнанців та екстернів, які збігалися з усіх усюд, прочувши про «гостинність» директора Р-ра, аж поки не дізналося начальство й не перевело його в Лубні. Нарешті позаторік, наче не бажаючи пережити своїх кращих часів, згорів будинок гімназії; зайнявся серед зими в тріскучі морози, і ледве пошастяло гімназістам з пожарними врятувати стару, дуже коштовну бібліотеку. Довго потім не відбудовувалась гімназія, і новгородці вже почали боятися, щоб часом не закрили їм гімназії...

В бакалейно-гастрономічній крамниці, певно пізнавши в мені приїзжу людину, показали мені історію Новгород-Сіверська, невеличку

книжечку М. Рклицького. Значить, новгородці таки свідомі колишньої слави свого рідного міста! Це не скрізь трапляється.

Новгород-Сіверський — один з найстарших городів нашої землі. Невідомий співець прославив його в своєму «Слові о полку Ігоря». В середині віка боролася за Новгород Литва з Москвою. Зазнав він тоді латино-польського впливу. Досі ще в назві підгороднього села «Доматканов» та в назві однієї гори над Десною «Кляштор» чуємо відгук існування тут колись Домініканського монастиря.

В XVII столітті, коли з усією Лівобережною Україною перейшов Новгород-Сіверський під московську протекцію, зробився він сотенним містом Стародубського полку. Вславивсь він тоді своєю друкарнею, zaloженою архієпископом чернігівським Лазарем Барановичем. Тут зібралась остання козацька рада, що назавжди закріпила підданство Москві Лівобережної України і обібрала гетьманом Демка Многогрішного. В останнє прогреміло на широкій історичній сцені імя Новгородца за часів Шведщини. З того часу Сіверщина «на віки заснула».

Пам'ятками колишнього минулого zostались старі церкви, на першому місці величній собор і монастирь. В останньому поховано міністра народної освіти Розумовського, сина гетьманового. А на цвинтарі дежить теж знаменитість: інок Євфимій, той, що бувши в Смоленську архимандритом, зустрів Наполеона з корогами й іконами. За це його потім заслали на покуту до новгородського монастиря.

В Новгороді-Сіверському дуже гарна кам'яна народня авдиторія, земська книгарня, де я побачив чимало й українських виданнів. В городському саду, невеличкому, але мальовничому, в фойє літнього театру — великий портрет М. Заньковецької.

Прочув я, що в Новгородку поставлено монумент Пушкінові (чому, для чого в Новгородку — Пушкінові? Чому хоч-би не Ушинському, що виріс тут?). Пішов я подивитись. Сказали — на горі за собором. Блукав — ніде не видко. — Та ось там, перейти тільки цим городом! — Напутили добрі люди. Переліз я через тин і чкурнув через чужий город. Угледів мене господарь і вилаяв добре, — чого товчу йому огірки! Я нарешті перед малим бюстом на вбогому постаменті і немало здивувався, — хто це надумавсь поставити монумента в закуткові, трохи не на смітнику, куди нема нишої тропи, як тільки через приватні городи...

1911 р.

